

ACADEMIA ROMÂNĂ
Școala de Studii Avansate a Academiei Române
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:
Dr. Eugen Nicolae, C.Ș. I

DOCTORAND:
Bogdan-Ștefan Dejan

2024

ACADEMIA ROMÂNĂ
Școala de Studii Avansate a Academiei Române
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București

REZUMATUL TEZEI DE DOCTORAT

Decorul ceramic exterior
în arhitectura moldovenească a secolului al XV-lea

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT:
Dr. Eugen Nicolae, C.Ș. I

DOCTORAND:
Bogdan-Ștefan Dejan

2024

CUPRINS

INTRODUCERE.....	6
CAPITOLUL 1.	
Istoricul cercetărilor.....	8
CAPITOLUL 2.	
Izvoarele istorice despre decorația monumentelor.....	10
CAPITOLUL 3.	
Evoluția arhitecturii în Moldova medievală (secolele al XIV-lea – al XV-lea).	
Între utilitate și estetică.....	13
CAPITOLUL 4.	
Decorul ceramic arhitectural în Moldova: Geneză și evoluție.....	15
CAPITOLUL 5.	
Categoriile de materiale ceramice decorative în arhitectura moldovenească în secolul al XV-lea.....	19
CAPITOLUL 6.	
Repertoriul construcțiilor cu decor ceramic din Moldova secolul al XV-lea	20
CAPITOLUL 7.	
Catalog.....	20
CONCLUZII.....	21
Abrevieri.....	24
BIBLIOGRAFIE.....	26

Introducere

Cuvinte cheie: Moldova, monumente medievale, decorație ceramică, cercetări arheologice

Subiectul abordat în această teză, *Decorul ceramic exterior în arhitectura moldovenească a secolului al XV-lea*, analizează un fenomen artistic și arhitectural care se manifestă în Moldova între sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul secolului al XVII-lea medievale, dar care a avut cea mai deplină dezvoltare în a doua jumătate a secolului al XV-lea, mai precis în timpul domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1504).

Lucrarea noastră pornește de la primele informații pe care le avem și care se datorează lucrărilor de restaurare efectuate de arhitectul austriac Adolf K. Romstorfer, la Cetatea de Scaun, dar și la alte monumente medievale.

Cercetarea noastră are la bază, în principal, descoperirile arheologice, mai ales că documentele epocii și relatările călătorilor străini nu oferă date însemnate despre acest subiect. În plus, monumentele medievale existente astăzi au avut mai multe etape de evoluție, cele mai multe dintre ele nu-și mai păstrează forma și decorația inițială.

Până în prezent nu există o lucrare generală care să studieze decorația exterioară a monumentelor istorice din Moldova. În sinteze care abordează tematica monumentelor medievale din Moldova, cum sunt cele realizate de către Gheorghe Balș sau Vasile Drăguț, există descrieri sintetice ale decorației exterioare acolo unde aceasta era vizibilă în momentul întocmirii lucrării. Monografiile arheologice ale unor monumente, cum sunt cele ale bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți realizată de Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna sau Mănăstirea Probota întocmită de Voica Maria Pușcașu, prezintă și elemente de decorație exterioară, dacă acestea au fost descoperite. Numeroase articole care valorifică descoperiri de ceramică monumentală din nordul Moldovei au fost scrise de către Paraschiva Victoria Batariuc, Corina Nicolescu, Elena Busuioc, Eugenia Neamțu, Alexandru Artimon, Tereza Sinigalia și alții.

Considerăm necesară această lucrare din perspectiva unei abordări istorice și arheologice pentru a urmări în timp dezvoltarea elementelor de decor care sunt o sumă a cunoștințelor din epocă, dar și a posibilităților financiare ale comanditarilor, a putinței de a procura anumite materiale și a angaja meșteri pricepuți care să realizeze lucrări durabile.

Pe parcursul lucrării, vom avea în vedere aspectul exterior al monumentelor medievale ca o componentă esențială, reprezentând prima impresie asupra privitorului, decorul fiind veșmântul bine ales pentru a se desăvârși întregul ansamblu.

Capitolul 1

Istoricul cercetărilor

Termenul de ceramică decorativă de fațadă cuprinde diverse categorii de obiecte, variate ca formă, simple sau cu repertoriu ornamental complex, folosite la înfrumusețarea construcțiilor: flori crucifere, discuri, butoni smălțuiți, cărămizi simple sau smălțuite.

Despre ceramica monumentală care înfrumuseța paramentele edificiilor din Moldova au scris: Karl Adolf Romstorfer, Gheorghe Balș, Paul Henry, Corina Nicolescu, Virgil Vătășianu, Lia Bătrîna și Adrian Bătrîna, Vasile Drăguț etc. Autorii citați s-au ocupat de ceramica monumentală, făcând referiri la decorația paramentelor atunci când descriau arhitectural monumentele respective. Dintre toți autorii Corina Nicolescu a încercat să stabilească o tipologie și o cronologie a pieselor care alcătuiau decorul monumentelor.

Motivele decorative ale ceramicii de fațadă sunt interpretate de Constantin I. Istrati ca însemne heraldice ale unor orașe sau ținuturi din Moldova, Alexandru Odobescu este de părere că discurile cu Manticora sunt steme ale unor localități sau ale unor familii nobiliare, Nicolae Iorga le consideră ilustrarea unor basme sau fabule, iar Gheorghe Balș, Virgil Vătășianu, Corina Nicolescu și Barbu Slătineanu, le consideră lipsite de semnificație, având doar rol decorativ.

Orice analiză cu privire la decorația monumentelor medievale din Moldova este tributară construcțiilor care se mai păstrează astăzi și care au sau nu pisanie, au fost modificate sau transformate radical în timp, cercetărilor arheologice, care pot oferi o datare relativă cu privire la anumite monumente, și unor descoperiri întâmplătoare, care nu se pot data cu certitudine. Dacă pentru Țara Românească există monumente datate în secolul al XIV-lea, pentru Moldova situația este diferită, deoarece chiar dacă s-au ridicat construcții încadrabile în secolul al XIV-lea, acestea nu se mai păstrează în forma inițială, fiind modificate semnificativ și chiar reconstruite. În Muntenia și, ulterior în Moldova, se poate documenta apariția decorului ceramic, pentru ritmarea fațadelor, alcătuit din cărămizi, butoni și discuri ceramice, pe paramentele bisericilor la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor.

Clasificările propuse de cercetătorii care s-au ocupat direct sau indirect de ceramica monumentală sunt în funcție de dimensiuni, aspect, formă, dimensiuni. Unii specialiști concluzionează că decorul ceramicii monumentale este preluat de pe cahlele sfârșitului

secolului al XV-lea. Numeroasele cercetări arheologice efectuate după jumătatea secolului XX, indică epoca lui Ștefan cel Mare ca momentul dezvoltării și folosirii exclusiv a ceramicii monumentale, mai toate edificiile ctitorite de voievod dar și cele boierești din aceeași perioadă purtau podoaba ceramicii policrome. Nu numai monumentele eclesiastice au beneficiat de împodobirea cu ceramică monumentală și construcțiile civile cum sunt cetățile, curțile domnești și cele boierești au avut frumoase decorații exterioare.

Prima lucrare din Moldova în care este tratat indirect decorul ceramic la un monument laic este cea a arhitectului Karl A. Romstorfer despre cetatea de Scaun, apoi la începutul secolului XX arhitectul Nicolae Ghika Budești, descrie ceramica monumentală care înfrumuseța paramentele edificiilor din secolul al XV-lea din Moldova.

Gheorghe Balș, în lucrarea dedicată bisericilor din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, prezintă decorul ceramic al acestor edificii, aspectul lor și folosește drept mărturii diversele reprezentări ale acestor monumente, ajunse la noi datorită tablourilor votive, a miniaturilor sau a gravurilor de epocă. Autorul consideră decorația cu cărămizi smălțuite de origine orientală: „în domeniul artei otomane, răsunet întârziat a artelor mesopotamiene și iraniene”, în schimb tehnica de execuție a smălțului „se apropie mai mult ca aparență de teracotele apusene, adică de cele nemțești”. Constată existența unor decorații cu cărămidă smălțuită în spațiul polonez la Cracovia și Lvov.

Ceramica decorativă de fațadă reprezintă unul dintre elementele importante din aspectul monumentelor laice și eclesiastice din Moldova medievală. Faptul că urmele acestei decorații este sesizabilă mai ales datorită descoperirilor arheologice dovedește importanța publicării materialelor descoperite, ceea ce nu mai trebuie subliniat, în ultimul timp recuperându-se cercetări remarcabile făcute cu decenii în urmă: Putna, Rădăuți, Voroneț etc.

Decorația exterioară a monumentelor din secolul al XV-lea a atras atenția cercetătorilor din momentul în care acestea au început să fie studiate științific, încercându-se să se determine originea acestui tip de decor și dacă avea un scop doar estetic sau și simbolic. Descoperirile arheologice numeroase făcute la monumente sau care au dus la descoperirea unor monumente despre care nu existau informații anterioare au mărit substanțial baza de date și au impulsionat cercetarea acestui domeniu care a stârnit interes printre arheologi, istorici și arhitecți. Deși literatura legată de acest subiect este întinsă, atât cronologic, cât și cantitativ, considerăm că publicarea în continuare, folosind informații noi, este necesară și oferă noi ipoteze cu privire la originea și dezvoltarea în timp a decorului exterior al monumentelor din Moldova medievală.

Capitolul 2

Izvoarele istorice despre decorația monumentelor

Descrierea unor construcții din orașele și satele moldovenești se găsește mai ales în notațiile unor străini care ajung în Moldova și remarcă anumite aspecte din viața locuitorilor. Cu toate că notațiile sunt restrânse și databile mai ales în secolele al XVII-lea – al XVIII-lea, există și descrieri mai timpurii cu privire la cum arătau orașele, satele și locuințele moldovenilor. Unii autori descriu chiar mai detaliat anumite aspecte care le-au atras atenția, dar acestea sunt situații rare și nu ating descrieri cu privire la decorația zidurilor sau alte aspecte de detaliu.

O ctitorie era esențială pentru statutul domnului pentru că implica o întreagă serie de ceremonii și o vizibilitate care rămânea în memoria colectivă. Nu întâmplător o bună parte din documentele medievale din Moldova care au ajuns până la noi se referă la acte de dănie făcute de domnitor și de marii boieri pentru ctitoriile lor sau ale persoanelor din înalta boierime.

Spre exemplu, primul document moldovenesc păstrat se referă la ctitoria doamnei Margareta, mama voievodului Petru, anume biserica catolică Sfântul Ioan Botezătorul din Siret. Acestei biserici nou ridicată îi era dăruit venitul vămii din Siret. Un alt aspect important este că multe dintre biserici au fost ridicate drept centru al unei mănăstiri sau parte a unei curți boierești/domnești. Ctitorul a gândit un ansamblu din care, în mod excepțional, se mai păstrează doar biserica.

Câteva mențiuni de construcții datează din ultimii ani ai secolului al XIV-lea, nu întâmplător cele mai multe se găseau la Suceava, principala reședință domnească. De exemplu, prima mențiune documentară a curții princiare datează din anul 1397 când domnul Moldovei, Ștefan I, îl invită pe palatinul Spytek de Melsztyn „să vină la curtea noastră, să stea, să rămână, să trateze și să rânduiască cu noi toate faptele”. Anterior, documentul dat din „cetatea Sucevei”, la 11 februarie 1388, ca dovadă a împrumutului dat de Petru I al Moldovei, suzeranului său, regele Poloniei, atesta existența unei cetăți la Suceava. Câțiva ani mai târziu, Iațco, logofăt în sfatul domnesc, amintește în corespondența cu Antonie IV, patriarhul de Constantinopol, două mănăstiri ctitorite de către el la Suceava: Mănăstirea Sfântul Dumitru și Mănăstirea Adormirea Maicii Domnului din Ițcani. La Suceava mai exista la sfârșitul secolului al XIV-lea o biserică de piatră, ridicată în timpul domniei lui Petru I, ca sediu al Mitropoliei Moldovei, proaspăt înființată,

dar nerecunoscute de Patriarhia de Constantinopol. Adăpostind mormântul primei soții a lui Ștefan cel Mare, biserica „Sfântul Gheorghe” este menționată într-un document din anul 1469, precizându-se daniile făcute de domn pentru pomenirea acesteia.

Un document unic pentru cercetarea noastră este cel emis în timpul domniei lui Alexandru cel Bun, datat între anii 1414-1419, prin care domnul dăruiește zugravilor Nichita și Dobre două sate. Din dania voievodului observăm că activitatea de pictare a unei biserici era o activitate laborioasă care implica numeroase costuri din partea ctitorului, dar și o muncă deosebit de grea din partea „zugravilor”, răsplătită pe măsură de domnitor. Operațiunea de „zugrăvire” având, pe lângă sensul obișnuit, și pe cel de terminare, de finisare, este consemnată într-unul din primele documente păstrate din Țara Românească. În anul 1374, Vladislav Vlaicu, domnul Țării Românești, înzestrează ctitoria sa, Mănăstirea Vodița, cu un număr de sate, pe care a ridicat-o: „ascultând pe cinstitul între călugări Nicodim, de asemenea și cu cheltuială și daruri de la domnia mea, iar cu munca lui chir Nicodim și a fraților lui, am zidit și am zugrăvit”.

Parcurgerea documentelor moldovenești păstrate de la sfârșitul secolului al XIV-lea și din secolul al XV-lea ne arată preocuparea constantă a domnitorilor pentru înzestrarea propriilor ctitorii, dar și pentru întreținerea lor. Parcurgerea documentelor medievale aduce la lumină familii întregi care moștenesc și își împart proprietăți, care au case și sate, în care probabil că se găsea și câte o biserică realizată cel mai probabil din lemn. Părăsirea lor nu a lăsat urme, doar în cazul în care în locul lor s-a ridicat un alt lăcaș, realizat din piatră.

Campania sultanală din anul 1476 purtată împotriva lui Ștefan cel Mare îl aduce la Suceava pe Giovanni Maria Angiolello care descrie orașul remarcând că doar castelul este din piatră, restul clădirilor fiind din lemn.

Într-un document emis în timpul domniei lui Alexandru Lăpușeanu, se întărește un număr de sate mănăstirii Humor, ctitoriei logofătului Toader Bubuiog care „au zidit și au înfrumusețat și au întărit-o”.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Pierre Lescalopier, în drumul lui prin Țara Românească spre Constantinopol, este primit de domnul Țării Românești, Alexandru II, la București, într-un palat făcut din „lemnărie umplută cu chirpici de pământ amestecat cu paie tocate”. În capitală, călătorul remarcă două biserici, una ortodoxă, iar alta luterană, „erau făcute din lemn; toate acoperișurile sunt din țigla, de șindrilă sau de paie”. Solul găsește explicația pentru modul de a construi al valahilor: „țara este mănoasă, dar n-are nici piatră, nici ardezie”.

O altă mărturie importantă în acest sens, deși tot târzie, este o scutire de vamă pentru niște produse cumpărate de la Veneția de către Mihai Viteazu în anul 1600. Printre acestea sunt amintite și numeroase vopseluri de diverse culori.

Bisericile și cetățile sunt martori tăcuți ai evenimentelor, elemente de decor care nu stârnesc în mod deosebit interesul celor care relatează de-a lungul timpului întâmplări petrecute în Moldova. O construcție poate stârni interesul privitorului prin ceva deosebit sau neobișnuit. Călătorii occidentali nu sunt impresionați de calitățile de constructori ale localnicilor, mărgininu-se să remarce doar că unele biserici sunt frumoase, fără să ofere date suplimentare despre aspectul lor. Documentele păstrate aveau și ele un rol oficial, informațiile despre ctitorii aveau legătură cu comanditarul, cu terenul donat și cu ridicarea lăcașului, nu conțineau detalii privind aspectul sau amănunte care erau ne semnificative în contextul respectiv.

În aceste condiții, subliniem încă o dată rolul esențial pe care l-au avut cercetările arheologice. Acestea au contribuit semnificativ la cunoașterea istoriei unor lăcașuri despre care se știa doar ceea ce era sculptat în pisanie, dacă aceasta exista.

Capitolul 3

Evoluția arhitecturii în Moldova medievală (secolele XIV - XV).

Între utilitate și estetică

Rezultatele cercetărilor arheologice cu privire la monumente continuă să fie utilizate în special pentru că acestea, în mod obișnuit, coboară în timp momentul de fundare al unei biserici, de exemplu, acolo unde s-au realizat cercetări, s-a putut constata existența unei construcții anterioare, uneori cu o vechime considerabilă, la care se pot adăuga posibile etape de construcție și restaurare necunoscute documentar.

Studiind bibliografia referitoare la monumente, cu decor ceromoplastic sau decor *opus mixtum* (alternanța pietrei cu cărămidă) observăm că există două categorii de studii referitor la domeniul abordat în lucrarea de față: analiza monumentelor doar pe baza documentelor istorice și arheologice și studiile de arhitectură care descriu indirect decorul ceramic.

Din punct de vedere arhitectural monumentele analizate, din Muntenia, lăcașurile de cult prezintă o dispoziție a amenajării spațiului interior cu înrâuriri răsăritene, diferențele fiind date de planimetrie și sistemul de boltire. Pentru Moldova situația este alta, diferită de Muntenia, domnii Moldovei au apelat la ateliere locale, care se concretizează în arhitectura de lemn care precede pe cea de zid. Formarea stilului moldovenesc cu ajutorul înrâurilor bizantine se reflectă în arhitectura de zid prin planul treflat sau drept și împărțirea spațiului interior (pronaos, naos, altar), cu o singură turlă pe naos și prin sistemul de boltire.

Sistemul bolților moldovenești este diferit față de modul în care arta gotică a rezolvat problema acoperirii spațiului interior, unde împingerile sunt preluate contraforturile din exterior sau de pilaștri fasciculați din interior. Datorită grosimii zidurilor și dimensiunile relativ mici ale bisericilor din Moldova, nu au fost necesare puncte intermediare de sprijin, greutatea bolților se descarcă direct pe ziduri sau pe arce legate de acestea, arc în plin cintru (arc roman/bolta semicilindrică) cu sau fără arc-dublou. Cupola sprijinită pe tambur și pe cele patru pandantive, prin arcele piezișe semi-cilindrice și cilindri verticali.

Analizând datele adunate până în acest moment, bisericile care păstrează primele etape de existență, cele de la sfârșitul secolului al XIV-lea din Moldova sunt bisericile „Sfânta Treime” și „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul” din Siret, biserica „Sfântul

Nicolae” din Rădăuți și biserica „Sfântul Gheorghe”-Mirăuți din Suceava. Acestea sunt monumente din piatră care au suferit prefaceri ulterioare. O atenție specială se cuvine să o acordăm bisericii de lemn de la Volovăț adusă la Putna de Ștefan cel Mare și legată simbolic de începuturile statului Moldova.

Descoperirile arheologice făcute la edificii militare, curți domnești și reședințe boierești arată că decorul ceramic nu este atributul exclusiv al lăcașurilor de cult, fiind utilizat și la ornamentarea construcțiilor cu caracter laic.

Decorația ceramică din punct de vedere al tipologiei diferă de la construcțiile laice la cele civile. Observăm că pentru biserici se foloseau cărămizi simple sau smălțuite pentru ritmarea fațadelor, discuri și butoni pentru frizele de sub cornișă, astfel se obținea o paletă de culori foarte frumoasă care dădea viață zidurilor cenușii din piatră. Cetățile, curțile domnești și boierești aveau decorul ceramic pe construcțiile din interiorul incintei, zidul exterior nu purta decorație ceramică cum se întâlnește în est. Din descoperirile arheologice observăm că se acorda o mare atenție detaliilor decorului discurilor.

CAPITOLUL 4

Decorul ceramic arhitectural în Moldova: geneză și evoluție

Decorul ceramic ajunge în Moldova la sfârșitul secolului al XIV-lea, după cum o dovedesc cercetările arheologice la monumentele databile în această perioadă. Într-o zonă care era, în cea mai mare parte a ei, o civilizație a lemnului, apariția construcțiilor de piatră, religioase sau laice, frumos decorate policrom relevă mai multe aspecte: o forță financiară în creștere a elitelor conducătoare, o sumă de legături cu spații geografice în care acest decor era cunoscut, posibilitatea de a aduce meșteri care să realizeze lucrarea gândită de ctitor, existența unor ateliere locale în care acest decor să fie realizat bucată cu bucată și s-ar mai putea adăuga aici multe alte elemente de care depindea un „proiect de succes” la vremea respectivă.

Până să ajungă să înfrumusețeze bisericile medievale moldovenești, decorul ceramic și tehnica de smălțuire au avut o lungă istorie care a traversat spațiul și timpul, de la inventarea lor în Orient și până la răspândirea în Europa prin intermediul Bizanțului. De aceea considerăm oportun să facem un scurt istoric a acestui tip de decorare și a modului ingenios prin care meșterii au inventat de-a lungul sutelor de ani tipuri de aranjare a plăcuțelor ceramice, dar și tehnici prin care smălțul devenea mai rezistent și culorile vopselelor mai intense.

După cum se poate constata, decorația exterioară folosind diverse piese din ceramică, smălțuită sau nesmalțuită, cunoaște o lungă tradiție, spațiul oriental l-a influențat pe cel european, Bizanțul jucând un rol covârșitor și în acest domeniu.

Alternarea pietrelor sau a cărămizilor simple cu ceramica smălțuită oferea privitorului o imagine plină de culoare. Un aspect care nu poate fi neglijat este cel financiar și de timpi de execuție pentru aceste lucrări, piatra necesitând transport dificil, cioplire bucată cu bucată, iar în anumite zone fiind puțin prezentă și nu de tipul necesar.

În întreg spațiul mediteranean și, adiacent, al Mării Negre, civilizațiile s-au influențat reciproc, inclusiv în domeniul decorației exterioare.

Ulterior, poarta principală de acces a mărfurilor orientale, inclusiv cele din Orientul Îndepărtat, a fost Cetatea Albă, intrată la sfârșitul secolului al XIV-lea în componența Moldovei.

Preocuparea pentru decorația exterioară a monumentelor moldovenești este legată direct de primele descrieri ale bisericilor medievale. După observațiile făcute până către

mijlocul secolului al XIX-lea, deja către sfârșitul veacului, dar mai ales până la Primul Război Mondial, apar lucrări științifice încă valabile, mai ales pentru monumente care astăzi nu mai există, cum este cazul tragic al bisericii de la Milișăuți-Bădeuți, sau care au suferit restaurări radicale care au alterat aspectul inițial.

Ceramica decorativă de fațadă de la monumentele medievale din Moldova și Țara Românească reprezintă valorificarea creativă a unor influențe complexe cu o înflorire maximă în Moldova secolului al XV-lea.

Influențele artistice pătrunse în Țara Românească, provin atât din Orient, cât și din Occident. Curentul artistic medieval occidental venit prin Ardeal în Țara Românească și prin Polonia și Galiția în Moldova, este întâlnit la câteva monumente muntenești timpurii, fiind înlocuit ulterior de influențele orientale. Discurile smălțuite folosite în Moldova au o serie de caracteristici decorative care se întâlnesc în Balcani, dar și în Orient, însemne heraldice folosite ca motive decorative pe discuri făcând parte dintr-un proces de inspirație din artele decorative ale Occidentului. Mai adăugăm aici descoperirile din zona Haliciului unde se întâlnește un tip particular de decor exterior, cu plăci ceramice smălțuite, de formă pătrată, având ca reprezentări grifoni, cerbi, elemente vegetale, aplicate pe zidurile bisericilor începând cu secolul al XIII-lea.

Influența artei bizantine asupra creațiilor artistice moldovenești poate fi considerată semnificativă în faza de început a statalității moldovenești. Un fapt istoric important este reprezentat de încercarea lui Petru I de a înființa Mitropolia Moldovei în frunte căreia a dorit să așeze „un om al locului”. Întregul șir de evenimente legat de acest subiect și controversa cu Patriarhia de la Constantinopol a creat o nouă abordare a patronajului pretins de Imperiul Bizantin aflat deja la crepuscul. Unele relații sunt mai greu de dovedit și de urmărit în lipsa documentelor, totuși există și excepții. Analizarea recentă a basoreliefurilor descoperite la mănăstirea Bistrița de către Lia și Adrian Bătrîna, autorii cercetării, dovedește existența unor relații comerciale mai greu observabile astăzi cu Bizanțul aflat în ultima sa etapă de existență.

În Moldova, arta de tradiție bizantină este un reper în manifestările religioase, iar în arhitectură influențele din zona polono-baltică ajung încă din epoca primilor mușatini în arhitectura de cetăți și biserici. În studiul redactat de profesorul Rudolf Gassauer se analizează material ceramic provenind din diverse puncte ale orașului Suceava din perioada interbelică, afirmându-se că sunt lucrate în Moldova, dar cu influențe din școala gotică și din Renaștere, motivele decorative fiind de tip occidental.

Influențele orientale din arta moldovenească sunt o caracteristică proprie, iar influența gotică din Ungaria prin Transilvania contribuie la formarea artei moldovenești, prin meșterii și negustorii care vin de la vest. Remarcate au fost și influențele poloneze care au contribuit și ele la dezvoltarea timpurie a arhitecturii construcțiilor din piatră cu începutul în timpul lui Petru I și la desăvârșirea (având un liant în domnia lui Alexandru cel Bun), în timpul lui Ștefan cel Mare.

Primele monumente care au avut decor exterior le găsim în mediul oriental după cum s-a observat de la începutul cercetărilor românești pe această temă, fiind folosite atât cărămizi simple nesmălțuite, cât și smălțuite, alternanța acestora având rolul de a crea efectul cromatic. Modul de așezare al elementelor de zidărie alcătuite din asize de piatră cioplită în unghiuri drepte și rânduri de cărămizi alcătuiesc decorul exterior care pare că a apărut și dezvoltat în Asia Mică (bazinul Mării Egee), fiind întâlnit la cetatea Niceea (faza constructivă aparținând lui Claudiu II Gotul), Nicomedia (construcțiile edificate de către Diocletian) și Salonic (edificiile lui Galeriu).

Cel mai vechi monument din Țara Românească este Biserica „Sfântul Nicolae” de la Curtea de Argeș, care își are originea arhitecturală în Bizanț, având aceleași caractere arhitectonice cu biserica de la Nicopole, ctitoria lui Vlaicu Vodă, pe malul drept al Dunării. Plastica monumentală este obținută prin alternarea pietrei și a cărămizii în construcție, fiecare element al clădirii fiind exprimat clar în exterior. Firidele sunt alcătuite din cărămizi așezate în zig-zag, culorile folosite fiind din gama verdelui și a galbenului. Această tehnică își are originea în Asia Mică în arta musulmană influențată la rândul ei de arta mesopotamiană. Nici una dintre biserici nu a avut ornamente propriu-zise sau sculpturi care să împodobească fațadele. Arcuri de cărămidă legate de asize orizontale, alcătuiesc efectul artistic specific arhitecturii bizantine din această epocă. Pentru Țara Românească, asemenea discuri (ciupercuțe) și cărămizi pătrate cu o latură smălțuită verde se găsesc la Vodița, la biserica medievală din castrul roman din Turnu-Severin și la paraclisul ctitorit de Mircea cel Bătrân de la Târgoviște (sub Turnul Chindiei). În calitatea sa de prima capitală a Țării Românești, la Câmpulung Muscel s-au ridicat o curte domnească și o biserică, aceasta din urmă refăcută de Matei Basarab pe aceeași fundație. Din această primă etapă, provine un fragment de disc decorativ nesmălțuit, decorat cu cercuri concentrice care se adaugă pietrelor profilate în stil gotic, descoperite anterior.

Monumentele din spațiul balcanic din secolele al XII-lea – al XIV-lea au decorația alcătuită din cărămizi aparente alternate cu piatră sau marmură de diferite forme, adăugând la acest decor brâie de discuri, flori crucifere sau farfurioare smălțuite. Palatul Tekfur

Serai, din Constantinopol (secolul al XII-lea), monumentele din Messembria (Biserica Hristos Pantocrator, biserica Sfântul Ștefan, biserica Sfinții Mihail și Gavril, biserica Sfânta Sofia) au decorul exterior alcătuit din aceste jocuri de cărămizi aparente și piatră, discuri, flori crucifere și cărămizi smălțuite. Florile crucifere au fost descoperite la Niksar (Turcia) și au analogii în Constantinopol, Balcani și Anatolia de vest. În timpul cercetărilor arheologice la ruinele a două biserici de la Komana datate secolele al IX-lea – al XI-lea, au apărut numeroase flori crucifere întregi și fragmentare. Din analiza descoperirilor făcute în zonele de stăpânire bizantină și persană, se poate constata o întrepătrundere de influențe, în care spațiile de conexiune teritorială sunt primele care preiau anumite decorații și tehnicile de obținere a acestora. Religia musulmană nu permitea reprezentări animale sau umane, înflorind decorația geometrică realizată cu detalii complexe și care încep să fie acceptate și adaptate și în zonele creștine învecinate.

Dezvoltată pe parcursul secolului al XV-lea, decorația exterioară cu ceramică smălțuită de pe fațadele construcțiilor ecleziastice și civile alcătuită din discuri, cărămizi și plăci smălțuite contribuie la înfrumusețarea monumentelor moldovenești. O formulă nouă a apărut în Moldova în secolul al XV-lea: sub cornișă o friză alcătuită din trei rânduri de discuri, cu diferite motive, alte elemente subliniind spațiile dintre arcaturile firidelor iar pe fațade sunt dispuse sub formă de brâuri și benzi de cărămizi smălțuite.

Într-o primă etapă, discurile folosite erau simple, cu un diametru între 8 și 11 cm, suprafață circulară, cu chenar în relief, pe mijloc un buton conic, iar fundul ușor adâncit. Picioarul de montare era plin și de formă cilindrică (după terminologia propusă de Corina Nicolescu, este tipul de disc ciupercă). Culoarele folosite la smălțuirea ceramicii sunt: galben, brun, ivoriu, verde, cu nuanțe de verde: închis, deschis, gălbui și oliv. Discurile erau separate cu ajutorul florilor crucifere, care aveau corp tronconic, gol, cu margini cvadrilobate, cărămizile ornamentale sunt prismatice, cu o față smălțuită în albastru de peruzea, dar se mai foloseau și alte culori pentru smălț precum verde închis și brun. Cărămizi simple, așezate vertical, nesmalțuite au fost folosite pentru a forma caneluri, sau oblic, pentru a trasa „dinți de ferăstrău”.

CAPITOLUL 5

Categoriile de materiale ceramice decorative în arhitectura moldovenească în secolul al XV-lea

Din marea categorie a decorației monumentale se detașează o specie aparte, folosită pentru a sublinia unele detalii arhitectonice ale fațadelor, precum cornișa, ocnitele, firidele, ferestrele, turla, dar și pentru a da strălucire paramentelor din piatră brută ale edificiilor, atât laice cât și religioase, construite în secolele al XIV-lea – al XV-lea, mai întâi în Țara Românească și, apoi, în Moldova.

Din marea categorie a decorației monumentale se detașează o specie aparte, folosită pentru a sublinia unele detalii arhitectonice ale fațadelor, precum cornișa, ocnitele, firidele, ferestrele, turla, dar și pentru a da strălucire paramentelor din piatră brută ale edificiilor, atât laice cât și religioase, construite în secolele al XIV-lea – al XV-lea, mai întâi în Țara Românească și, apoi, în Moldova. Sintagma ceramica monumentală desemnează mai multe subcategorii de obiecte, diversificate tipologic, variate ca formă, simple ori cu un repertoriu ornamental variat, folosite toate combinate sau doar unele dintre ele, la împodobirea construcțiilor: flori cruciforme, discuri și butoni smălțuiți, cărămizi simple ori smălțuite.

Printre cele mai vechi piese ceramice din colecțiile Muzeului Național al Bucovinei și care se încadrează în marea categorie a ceramicii decorative de fațadă sunt florile cruciforme și discurile provenite de la biserica Tulova-Vorniceni Mari, ctitoria vornicului Oană, datate la sfârșitul secolului al XIV-lea și probabil, în primele două-trei decenii ale secolului al XV-lea.

Analizarea evoluției tehnicii de decorație a obiectelor realizate din lut ars, în timp și spațiu, dovedește o învățare lentă prin însușirea unor descoperiri tehnologice, obținute în principal în zona orientală și preluate ulterior și în Europa. Inițial Bizanțul a fost liantul între cele două zone, transmițând obiecte finite, dar și cunoștințe. Răspândirea unei anumite tehnici de decorare a depins de existența unor meșteri capabili să execute etapele complexe ale smălțuirii, de materialele avute la dispoziție, dar și de interesul personal al comanditarului (și de posibilitățile lui financiare) față de anumite decoruri. Nu a fost în intenția noastră să aducem la un loc porțelanul chinezesc și maiolica italiană cu decorul ceramic al bisericilor medievale moldovenești, analiza evoluției acestui tip de decorație în timp și spațiu dovedește inter conectivitatea unor spații geografice întinse, colectivități

ajungând să beneficieze, chiar după mult timp, de descoperiri tehnologice făcute la mare distanță de ele.

Capitolul 6

Repertoriul construcțiilor cu decor ceramic din Moldova secolului al XV-lea

Repertoriul cuprinde o scurtă listă cronologică a monumentelor care au supraviețuit până în zilele noastre cu decorul ceramic din momentul edificării.

În încheierea acestui capitol, am realizat un tabel care prezintă cronologic decorul păstrat sau descoperit în timpul cercetărilor arheologice la monumentele medievale prezentate în text. Considerăm relevant pentru a înțelege evoluția decorului exterior, dar și întoarcerea la elemente de decor folosite anterior, cum sunt discurile cu bulb central.

CAPITOLUL 7

Catalogul descoperirilor

Catalogul prezintă piese de ceramică monumentală (inclusiv piese inedite) descoperite în timpul cercetărilor arheologice. Piesele sunt prezentate din punct de vedere al locului descoperirii, dimensiunilor, culoarea smalțului și al decorului acolo unde este cazul. Observăm că registrul decorului este variat întâlnind piese cu decor zoomorf, antropomorf, heraldic și vegetal/floral. Marea majoritatea pieselor din catalog sunt descoperite la Suceava.

CONCLUZII

Ceramica monumentală a fost utilizată pentru a pune în valoare detalii arhitecturale ale cornișei, ocnițelor, firidelor, ferestrelor, turlei, dar și pentru a înfrumuseța fațadele de piatră ale edificiilor ecleziastice și laice, construite în Moldova în perioada secolelor XIV-XVII. Sintagma de „ceramică monumentală” este un termen care desemnează o gamă largă de forme ornamentale, diversificate tipologic, simple sau decorate, cu însemne heraldice, scene zoomorfe sau religioase și decorații florale care combinate între ele împodobeau paramentele construcțiilor laice și ecleziastice în Evul Mediu. Tipurile variate care împodobeau și înfrumusețau zidurile exterioare ale construcțiilor sunt: butoni simpli sau smălțuiți, discuri, flori crucifere, cărămizi.

Cele mai vechi forme de decorație monumentală păstrate pe un lăcaș de cult din Moldova le întâlnim la biserica Sfânta Treime din Siret, unde brâul decorativ este alcătuit din discuri simple, cu formă de farfurioară, discuri smălțuite în verde, flori crucifere și cărămizi smălțuite și simple. Utilizarea ceramicii monumentale va cunoaște o perioadă de înflorire în timpul domniei lui Ștefan cel Mare, când aproape toate bisericile de zid aveau decorație exterioară policromă din discuri simple sau cu decor geometric variat, heraldic, zoomorf și floral. Acest tip de decorație nu a fost exclusiv pentru edificiile de cult, și construcțiile laice și cu caracter militar beneficiind de aceste ornamente.

Descoperirile arheologice au o importanță deosebită, pe baza lor s-a reușit studierea materialului descoperit cu ocazia cercetărilor efectuate la monumentele medievale moldovenești. Subliniem valoarea de necontestat a studierii din punct de vedere arheologic a monumentelor aflate astăzi încă sub ochii noștri, dar și a descoperirii în cadrul unor cercetări a urmelor unor construcții despre care nu se știa nimic, cum ar fi biserica de la Suceava-Șipot de unde s-au recoltat numeroase elemente de ceramică decorativă, cea de la Suceava-Câmpul Șanțurilor, dar și prima cetate a Sucevei, cea de la Șcheia. Aceasta situație nu este caracteristică doar fostei capitale a Moldovei, care se presupune că avea cu mult mai multe lăcașuri de cult decât alte zone, în întreaga Moldovă, aceste vestigii dovedesc existența unor construcții, fără ca pentru multe dintre ele să existe o mențiune a acestora în documentele moldovenești.

Tehnica de producere a ceramicii monumentale este aproximativ aceeași cu cea a producerii cahlelor. După aspectul ceramicii, există deosebiri datorate atelierelor în care a fost manufacturată ceramica, dar și a fiecărui meșter care a produs aceste obiecte. Butonii

proveniți de la primele ctitorii ștefanieni diferă față de piesele similare mai târziu, descoperite în Moldova. Facem referire la forma discurilor care au o suprafață plană, triunghiulară sau rectangulară. Pornind de la dimensiunea discurilor, s-a încercat o cronologie a acestora, unii cercetători afirmând că discurile de dimensiuni mici sunt folosite înainte de anul 1490.

După părerea noastră dimensiunea discurilor se datorează atelierelor care produceau aceste obiecte și a meșterilor olari, diversitatea lor nefiind impusă de o anumită încadrare cronologică. Evident, aspectul discurilor era legat de intenția comanditarului de a realiza un anumit aspect pentru ctitoria lui, de posibilitățile lui financiare care influențau direct calitatea execuțiilor pentru întregul monument, nu doar pentru decorul exterior, de posibilitatea de a aduce anumite materiale și anumiți meșteri care aduceau cu ei propriile cunoștințe acumulate în centrele unde se formaseră. Dacă pentru fresca interioară originală păstrată la câteva dintre monumentele moldovene se sesizează diferențe datorate unui anumit pictor, la fel acest aspect poate fi constatat și în realizarea decorului exterior, variații ale acelorași elemente, datorate cunoștințelor și originii meșterilor. Un aspect care nu trebuie uitat în analiza oricărei evoluții a decorației, dar și a ansamblurilor arhitecturale medievale în general, este acela că se păstrează o mică parte dintre ele, aproape toate modificate de-a lungul timpului, fără elementul original inițial. Acțiunea de salvare a unor biserici a însemnat o restaurare agresivă, cu înlocuirea specificului epocii și al zonei, prin adăugarea unor materiale inexistente la vremea ridicării monumentelor respective. În consecință, din lungul șir al monumentelor medievale, doar câteva au avut soarta să supraviețuiască, din această cauză și analiza evoluției lor are multe sincope și se bazează mult pe imaginația cercetătorilor care caută analogii în spații mai mult sau mai puțin îndepărtate.

Dacă în Orient tehnica de realizare a fațadelor cu ajutorul jocurilor de culoare atinge desăvârșirea, numeroasele moschei și palate ridicate în secolele XI-XIII dovedind aceasta, decorația interioară beneficiind de același tratament, în Moldova este greu sesizabilă o preocupare pentru a realiza o creație în acest sens. Este posibil ca o parte dintre cărămizi să se fi distrus și să fi fost înlocuite ulterior. În plus, zona restrânsă în care se aplicau cărămizile nu permitea o desfășurare creativă prea impresionantă.

Dacă originea orientală a decorației exterioare cu email este evidentă, modul său de răspândire în diverse zone spre vest a variat. Locuitorii din spațiul mediteranean l-au adaptat la rândul lor conform propriilor nevoi și viziuni estetice. Necunoscută la nordul Dunării, dar prezentă în Peninsula Balcanică, un rol important în înțelegerea evoluției

ceramicii monumentale o reprezintă ceramica Bacini, bolurile, pentru a semnală în mod specific ceramica în formă de bol manufacturată în țările islamice, Italia și Imperiul Bizantin încastat în zidăriile medievale ca decor exterior. Specialiștii care au studiat fenomenul bacini au încercat să explice prezența acestui tip de decorație în arhitectura medievală europeană din secolele XI-XV, mulți dintre aceștia considerând că decorația bacini reprezintă simboluri ale victoriei în cruciade sau pradă de război. Drumurile comerciale au avut un rol important în răspândirea ceramicii bacini, dar nu se exclude și importanța cruciadelor care au favorizat deschiderea unor noi rute comerciale pentru negustorii din Veneția, Pisa și Genova. Decorul ceramicii bacini (oameni, animale, bărci, inscripții, motive vegetale) era de mici dimensiuni și trecea neobservat din cauza amplasării în partea superioară a bisericilor și a turnurilor clopotniță, de multe ori aceste boluri fiind amplasate cu imaginea sau scrisul cu susul în jos.

În privința simbolisticii decorurilor existente pe discuri, au existat păreri diverse pe care le-am prezentat în introducere. În principiu, autorii care s-au ocupat de subiect consideră că ele nu aveau valoare simbolică, fiind așezate la înălțime, unde nici un privitor nu putea vedea decorul. Din punctul nostru de vedere, acesta este un aspect deosebit de important: întreaga biserică, inclusiv frumusețea ei dată prin decorație, era dedicată lui Dumnezeu, de aceea această decorație este așezată în partea superioară, unde avea un efect vizual deosebit, dat de luciul smalțului. Dorim să amintim în acest context capodopera artei medievale moldovenești, care este Biserica „Pogorârea Sfântului Duh” a Mănăstirii Dragomirna unde decorația cea mai bogată se găsește în partea superioară a monumentului, mai precis la turlă. Credem că aceeași logică funcționase și cu un secol-un secol și jumătate în urmă.

Considerăm cercetarea decorației exterioare un domeniu de cercetare care va continua și pe viitor, în măsura în care se deschid noi șantiere arheologice la bisericile medievale, iar altele așteaptă să fie descoperite pe viitor.

ABREVIERI

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice, București
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis, Vaslui
Anal Meth	Analytical Methods
Apulum	Acta Musei Apulensis Muzeul Național al Unirii- Alba Iulia –Alba
ARCE	American Research Center in Egypt
Archaeol Anthropol Sci	Archaeological and Anthropological Sciences
ArhGen	Arhiva Genealogică, Institutul Român de Genealogie și Heraldică „Sever Zotta”, Iași
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
Bull Soc Archéol Copte	Bulletin de la société d'archéologie copte
CAMNI	Cercetări Arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Carpica	Carpica, Bacău
CorsiRav	Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, Cipro e il Mediterraneo Orientale
Dacia, N. S.	Dacia, Nouvelle Série. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, București.
DIR	Documente privind Istoria României, București
Faenza	Bollettino del Museo Internazionale delle Ceramiche in Faenza.
HU	Historia Urbana. Comisia de Istorie a Orașelor
IFAPO	Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient
J Archaeol Sci	Journal of Archaeological Science
J Eur Ceram Soc	Journal of the European Ceramic Society
JACerS	Journal of the American Ceramic Society
JARCE	Journal of the American Research Center in Egypt
JBLM	Jahrbuch des Bukowiner Landes Museum
KS	Kratia Soobschenija Instituta Archeologii AN SSSR, Moscova
KASKAL	Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MDAIK	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MMS	Mitropolia Moldovei și Sucevei, Iași

Muqarnas	Revistă anuală despre artele vizuale ale lumii islamice
MuzNaț	Muzeul Național. Anuarul Muzeului Național de Istorie a României, București
OJA	Oxford Journal of Archaeology
Quarhis	Quaderns d'Arqueologia i Història de Barcelona
RCRF Acta	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta
RIR	Revista Istorică Română, București
RIA	Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie
RMM-MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, București
RSO	Rivista degli studi orientali
SAAB	State Archives of Assyria Bulletin
SAAC	Studies in Ancient Art and Civilization
SCIA, AP	Studii și Cercetări de Istoria Artei, seria Artă Plastică, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SMMIM	Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară, București.
Suceava	Suceava. Anuarul Muzeului Bucovinei, Suceava
TD	Thraco-Dacica, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București
The Art Bulletin	Buletinul Muzeului Metropolitan New York
ZOrA	Zeitschrift für Orient-Archäologie

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Agachi, Dumitru, *Privire recentă asupra unui monument: biserica ștefaniană a mănăstirii Popăuți*, în *Monumentul*, 4, 2003, pp. 59-66.
- Akkach, Samer, *Cosmology and Architecture in Premodern Islam, An Architectural Reading of Mystical Ideas*, New York, ed. Universității New York, 2005, pp. 109-113.
- Akşit, Ahmet, *Notes on the Construction History of Arslanhane Mosque*, în *Journal of Seljuk Studies*, nr. 9, Selcuk University, 2018, pp. 172-180.
- Albert, Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, vol. 1, Istanbul, 2010.
- Andronic, Alexandru; Ioniță, Ion; Banu, Florentina, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din anii 1976-1977*, în *AMM*, I, 1979, p. 113.
- Andronic, Alexandru; Neamțu, Eugenia.; Dinu, Marin, *Săpăturile arheologice de la Curtea Domnească din Iași*, în *ArhMold*, vol. V, Iași, Ed. Academiei, 1967, pp. 169-287.
- Andronic, Alexandru; Olaru, Ioan, *Orașul Vaslui în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *AMMeridionalis*, 12-14, 1990-1992, pp. 104-111.
- Andronic, Alexandru; Popescu, Rica, *Șantierul arheologic Vaslui. Principalele rezultate ale săpăturilor din 1979 de la Curtea Domnească*, în *AMM*, II, 1980, p. 197.
- Anghel, Gheorghe, *Cetățile medievale ale Moldovei din timpul lui Ștefan cel Mare*, în *Apulum*, XVI, 1978, pp. 239-258.
- Antonescu, Iulian, *Curțile domnești de la Bacău*, în *Carpica*, II, 1969, pp. 332-342.
- Antonio Samaritani, Carla Di Francesco editori, *Pomposa. History Art Architecture*, Ferrara, ed. Corbo, 1999, pp. 11-45.
- Apetrei, Cristian Nicolae, *Reședințe boierești din Țara Românească și Moldova în secolele XIV – XVI*, Brăila, 2009.
- Artimon, Alexandru, *Câteva considerații istorico-arheologice asupra bisericii din secolul al XIV-lea descoperită la Volovăț*, în *SCIVA*, 32, 3, 1981, pp. 383-405.
- Batariuc, Paraschiva Victoria, *Ateliere pentru producerea cahlelor în Moldova medievală*, în *SCIVA*, 43, București, 1992, 2, pp. 207-224.
- Eadem, *Biserici din timpul lui Ștefan cel Mare la Suceava*, în *AT*, XIII-XIV, Cluj-Napoca, 2003-2004, pp. 13- 26.
- Eadem, *Biserici dispărute la Suceava*, în *HU*, 15, 1-2, 2007, p. 180.
- Eadem, *Catalogul colecției Romstorfer*, Suceava 2008.
- Eadem, *Ceramica monumentală descoperită la Mănăstirea Putna*, în vol. *Cercetări arheologice la Mănăstirea Putna*, Sfânta Mănăstire Putna, Suceava, 2007, pp. 199-210.

Eadem, *Ceramica ornamentală din secolul al XV-lea descoperită la Curtea Domnească din Suceava*, în *Suceava*, X, Suceava, 1983, pp. 245-257.

Bărcăcilă, Alexandru, *Monede, podoabe de metal și fragmente ceramice de la termele Drobeta și din cimitirul medieval suprapus*, în *MCA*, V, 1957.

Bătrâna, Lia; Bătrâna, Adrian, *Contribuția cercetărilor arheologice la cunoașterea arhitecturii ecleziastice din Moldova în secolele XIV-XV*, în *SCIVA*, 45, București, 1994, 2, p. 145-171.

Bătrâna, Adrian; Sion, Gheorghe, *Despre activitatea constructivă desfășurată de Alexandru cel Bun în cuprinsul așezământului de la Neamț*, în *MemAntiq*, 25-26, 2008-2009, pp. 395-404.

Bătrâna, Lia; Monoranu, Octavian; Bătrâna, Adrian, *Cercetările arheologice din zona Fântâna Mare – Spătărești comuna Vadul Moldovei, județul Suceava*, în *CAMNI*, VII, 1986, p. 89, 92.

Nicolae-Andriescu, Bogdan, *Orașul Iași (monografie istorică și socială)*, Iași, 2004, ed. II, Ed. Tehnopress, 2004, p. 191.

Boldura, Oliviu, *Pictura murală din nordul Moldovei modificări estetice și restaurare*, Suceava 2007.

Buzatu, Gheorghe; *Biserica Sf. Nicolae din Popăuți-Botoșani*, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei - Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, ed. Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1979, p. 107.

Cantacuzino, Gheorghe, *Cercetările arheologice la biserica lui Ștefan cel Mare din Războieni*, în *RMM-MIA*, 2, 1975, pp. 63-64.

Cheptea, Stela, *Monumente din timpul lui Ștefan cel Mare în lumina ultimelor cercetări*, în *Monumentul*, 5, 2004, pp. 59-64

Chițescu, Lucian, *Cercetări arheologice de la Curtea Domnească din Suceava*, în *CAMNI*, I, București, 1975, pp. 245-258.

Constantinescu, Nicolae, *Mănăstirea armenescă Zamca-Suceava*, în *MMS*, 35, 3-4, 1959, pp. 236-244.

Constantinescu-Iași, Petre, *Decorația bisericilor moldovenești*, Chișinău, 1929, pp. 14-15.

Dimand, M.S., *A Handbook of Mohammedan decorative arts*, New York, 1930.

Doğan, Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, Istanbul, 2007, pp. 96-108.

Idem, *The Miracle of Divriği: An Essay on the Art of Islamic Ornamentation in Seljuk Times*, Istanbul, 2001, ed. Yapi Kredi Yayinlari, p. 43.

- Drăguț, Vasile, *Ceramica Monumentală din Moldova – Operă de inspirată sinteză*, în *RMM-MIA*, București, XLV, 1, 1976, pp. 33-38.
- Idem, *O pictură murală regăsită la Baia*, în *RMI-MIA*, 1, 1975, pp. 59-60.
- Smirnov, G. D., *Dekorativnye kirpiči iz moldavskogo goroda Staryj Orhej* în *Izvestija Moldavskogo filiala Akademii Nauk SSSR*, 4 (31), 1956, pp. 67-73.
- Ghika-Budești, Nicolae, *Biserica Logofătului Tăutul din Bălinești*, în *BCMI*, IV, 1911
- Idem, *Clopotnița de la Păpăuți*, *BCMI*, II, 1909, p. 134.
- Gorovei, Ștefan Sorin, *Addenda et corrigenda*, în *SMIM*, 31, 2013, pp. 343-364.
- Idem, *Biserica de la Bălinești*, în *MMS*, L II/1-2, 1976, pp. 109-110.
- Idem, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, Ed. Universității Al. I. Cuza, 1997.
- Idem, *Umbra lui Dragoș. La Putna*, în *Analele Putnei*, IV, 2008, pp. 5-26.
- Hâncu, Ion, *Rezultatele cercetărilor arheologice de la biserica cu pronaosul lărgit de la Orheiul Vechi*, în *Tyrageția*, tom III, 1996, pp. 143-144.
- Ionescu, Grigore, *Istoria arhitecturii Românești*, vol. I, București, Ed. „Cartea Românească”, 1937.
- Istrati, Constantin I., *Biserica și podul din Borzești, precum și o ochire relativă la bisericile zidite de Ștefan cel Mare*, în *AARMSI*, seria II, tom XXVI, 1904, p. 52.
- Josanu, Vitalie, *Monument al civilizației medievale românești la marea cea mare: Cetatea Albă-Moncastro*, București, 2014.
- Matei, Mircea D., *Biserica Mirăuți sub lupa arheologilor*, în *Un reper al culturii române-monumentul Mirăuți*, Suceava 2001.
- Matei, Mircea D.; Emandi, Emil I., *O ctitorie din secolul al XIV-lea a vornicului Oană de pe Tulova*, în *SCIA AP*, 1985, t. 32, pp. 6, 8, 11.
- Mihăilă Mădălina-Oana, *Ceramica monumentală din Moldova. Probleme tehnice. Efecte plastice și cromatice sec. XIV-XVII*, București, Ed. Academiei Române, 2020.
- Neamțu, Eugenia; Neamțu, Vasile, Cheptea, Stela, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, vol. II, Iași, 1984.
- Neamțu, Vasile, *Istoria orașului medieval Baia (Civitas Moldaviensis)*, Iași 1997.
- Neculce, Ion, *O samă de cuvinte*, în *Opere, editor G. Ștrempel*, București, Ed. Minerva, 1982.
- Nesterov, Tamara, *Situl Orheiul Vechi. Monumente de arhitectură*, Chișinău, ed. Epigraf, 2003.

- Nicolae, Eugen, *Inscripția funerară din secolul al XIV-lea descoperită la Orheiul Vechi*, în Simpozion de numismatică dedicat centenarului Societății Numismatice Române (1903-2003), Chișinău, 26-28 noiembrie 2003, București, Ed. Enciclopedică, 2005, pp. 81-88.
- Nicolae, Eugen; Bârnea, Pavel, *Un ornament pseudo-cufic*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001)*, Chișinău, 13-15 mai 2001, București, Ed. Enciclopedică, 2002, pp. 151-170.
- Nicolescu, Corina, *Arta în epoca lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București 1964.
- Nicorescu, Mărioara, *Noi descoperiri de ceramică monumentală din secolele XV-XVI la Suceava*, în *ArhMold*, IV, Iași, 1966, pp. 317-326.
- Popa, Radu; Cârstoiu, Monica, *Mărturii de civilizație medievală românească. O casă a domniei și o sobă monumentală de la Suceava din vremea lui Ștefan cel Mare*, București, Ed. Academie, 1978.
- Popescu Rica, *Câteva elemente de factură gotică descoperite la curțile domnești de la Vaslui*, în *RMM-MIA*, București, L, 1, 1981, pp. 50-54.
- Pușcașu, Nicolae; Pușcașu, Voica Maria, *Cercetările arheologice de la Mănăstirea Putna din anii 1969-1970*, în *Monumentul*, 8, 2007, pp. 17-20.
- Pușcașu, Voica Maria, *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Țara Românească și Moldova până la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, București, Ed. Vremea, 2001
- Eadem, *Biserica Sfântul Nicolae din Bălinești. Observații și constatări*, în *Analele Putnei*, XI, 1, 2015, pp. 54-55.
- Eadem, *Mănăstirea Probota*, Suceava, 2013.
- Rădvan, Laurențiu, *Between Byzantium, the Mongol Empire, Genoa and Moldavia: Trade Centers in the North-Western Black Sea*, în *From Pax Mongolica to the Pax Ottomanica. War, Religion and Trade in the Northwestern Black Sea Region (14th-16th centuries)*, eds, O. Cristea, L. Pillat, Leiden-Boston, Ed. Brill, 2020, pp. 66-80.
- Romstorfer, Karl A., *Die moldauisch-byzantinische Baukunst*, Viena, Ed. Lehmann și Wentzel, 1896, p. 18.
- Idem, *Cetatea Sucevei*, București 1914.
- Samson, Andra, *Catalogul colecției de cahle și ceramică decorativă din Muzeul Național de Istorie a României*, București, ed. Magic Print Onești, 2017, p. 290.
- Sinigalia, Tereza, *Arhitectura civilă de zid din Țara Românească în secolele XIV-XVII*, București, Ed. Vremea, 2000.

- Eadem, *Arta din Moldova din a doua jumătate a secolului al XIV-lea până la începutul secolului al XVI-lea în context european. Observații preliminare*, în *Monumentul*, 9, 2008, pp. 13-22
- Sion, Gheorghe, *Biserica veche din piatră, de la Volovăț (jud. Suceava). Noi observații și cercetări*, în *RMI*, 74, 1-2, 2005, pp. 35-43.
- Șlapac, Mariana, *Cetăți medievale din Moldova. Mijlocul secolului al XIV – lea – mijlocul secolului al XVI – lea*, Chișinău, 2004
- Theodorescu, Răzvan, *Art et société en Valachie au XIVesiècle*, în *RRd'HA. Beux-Arts*, 10, 1, 1973, pp. 3-40
- Idem, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X-XIV)*, București 1974.
- Idem, *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos*, București, Ed. Gramar, 2002, pp. 39-92.
- Turcu, Constantin, *Biserica din Războieni*, în vol. *Mitropolia Moldovei și Sucevei. Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, Ed. Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1974, p. 104-105.
- Vătășeanu, Virgil, *Probleme privind arhitectura Moldovei și Țării Românești în secolul al XIV-lea*, în *BMI*, 41, 2, 1972, pp. 60-62.
- Idem, *Istoria artei feudale în țările române*, București vol. I, 1959.
- Idem, *Istoria artelor plastice în România*, București, vol. I, 1968.
- Zugrav, Ioan, *Biserica din Bălinești*, în vol. *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Ed. Mitropoliei Moldovei și Sucevei, Iași, 1974, p. 130.